

Църква и общество
Church and Society

ПРОСВЕТНАТА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА (1962–1989)

Пенка Цонева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Изследването представя многопластов историко-педагогически анализ и обобщение на просветната дейност на Българската православна църква в годините на т. нар. „живковизъм“ (1962–1989) в следвоенната история на страната ни и проекциите на тази дейност върху българската образователна традиция. Проучват се както тенденциите в просветната дейност на Църквата, повлияни от намаляващото влияние на идеите на БКП върху част от населението и крехките, неформални прояви на идеен плурализъм в отделните сфери на обществото, така и зараждащите се нови насоки в религиозната просвета в условията на българското „преустройство“.

Keywords: educative activities, Bulgarian Church, historical and pedagogical analysis

Въведение

Изследването е теоретично и историко-педагогическо по характер и има за цел да проучи, анализира и обобщи основните тенденции в образователно-възпитателната дейност на Българската православна църква и техните проявления за периода от 1962 до 1989 г. При обособяването на отделните етапи от този период се отчита влиянието на два съществени фактора – вътрешната логика на развитие на изследваното явление (просветната дейност на Църквата), от една страна, и съвременната периодизация на българската история и образование, от друга.

Извори с фундаментално значение за проучването са документи и материали от Архива на Министерството на външните работи и на Централния държавен исторически архив, държавното, училищното и църковното законодателство през изследвания период, църковният периодичен печат, справочниците на Националния статистически институт и др. Приоритетно се използват културно-историческият, документалният, архиварският, фактографският, херменевтичният и други методи в единство със системно-структурния и функционалния подход.

Отново за краткост и удобство ще използваме в изложението термините „Българска църква“ или просто „Църквата“, вместо „Българската православна църква“.

Изследваният период – 1962–1989 г. – не е еднороден. Спецификата на политико-икономическите и духовните процеси в страната налагат неговото вътреш-

но структуриране, отчитащо общото и особеното в просветната дейност на Църквата до 1985 г., както и в условията на първите четири години на българското „преустройство“ – 1985–1989 (Калинова & Баева, 2006: 126–229).

Законодателство и статут на Църквата в условията на „живковизма“ – 1962–1989

През 1962 г. партийната и държавната власт се съсредоточават в ръцете на едно лице – Тодор Живков, който заема двата най-важни поста в страната. Така се слага началото на „живковизма“ в следвоенната история на България, който продължава чак до „краха на комунизма“ през 1989 г. (Калинова & Баева, 2006: 144–145). Периодът се отличава с икономическите и социалните експерименти на Живков. В духовната сфера тактиката на партийната върхушка към интелигенцията включва премерени удари, непозволяващи създаване на широк кръг недоволни, а предоставената свобода на художествено-творческата интелигенция изключва политическа критика. Българската култура се отваря за света, като поредната вълна на либерализиране на обществения живот и промените в законодателството се отразяват върху статута и дейността на Църквата.

Новата конституция, приета с референдум на 16.05.1971 г., декларира победата на социализма у нас (след като VII конгрес на БКП от 1958 г. отчита построените основи на социализма), ръководната роля на комунистическата партия, единството на държавната власт и въвежда термина „развито социалистическо общество“, водещо до умерено повишаване на жизнения стандарт. Конституцията обобщава също статуса и дейността на Църквата в глава III – „Основни права и задължения на гражданите“⁽¹⁾. Тя потвърждава принципа за отделяне на Църквата от държавата и на училището от Църквата и дава възможност на религиозните организации да извършват всички необходими дейности, свързани със задоволяването на религиозните потребности на вярващите граждани. Позволява на изповеданията да се ръководят от собствени правила и норми, непротиворечащи на законите и обществения ред в страната. Гарантираното от Конституцията пълно равенство на гражданите – вярващи и невярващи – пред законите дава възможност при практическото приложение на принципа в никакъв официален документ да не се отбелязва религиозната принадлежност на вярващите и тя да не се отчита при кандидатстване за работа или във ВУЗ.

Основният закон на страната е базата, върху която се изгражда и цялото законодателство, конкретизиращо в една или друга сфера живота и функциите на Църквата. На основата на принципите, установени от Конституцията, Законът за изповеданията в чл. 5 заявява основната си норма, че изповеданията в организационния си строеж, обреди и служби могат да се ръководят от своите канони, догми и установени положения, непротиворечащи на законите, обществения ред и добрите нрави²⁾. Законът позволява откриването на молитвени домове за публични религиозни обреди и служби (чл. 7), свикване на събори, конференции и събрания (чл. 8), откриване на висши и средни духовни училища за подготовка на свещенослужители и изпращането със същата цел на младежи в чужбина. „Такива училища има

Българската православна църква. Използват се и други форми за обучение на бъдещи свещенослужители. БПЦ издава различни печатни материали – в. „Църковен вестник“, сп. „Духовна култура“, книги, религиозни календари и др.”³⁾. Това право е ограничено от упражнението на контрол от страна на държавната власт върху тиража на религиозните печатни издания и книги и върху характера на писания материал с оглед не провокиране към антинародни, расистки и други теории, а проповядване на „миролюбивата политика на НРБ“⁴⁾. Според изискванията на Закона за изповеданията статут на юридическо лице получават тези религиозни организации, които имат одобрен от правителството устав. Сред тях са четири изповедания у нас – БПЦ, израелтянското и мюсюлманското изповедание и Арменската църква.

Съществуват и други нормативни актове, регламентиращи останалите страни на религиозната дейност – административноправните наредби и закони, гарантиращи реално нормалните отношения между държавата и Църквата (Наказателен кодекс – раздел II „Престъпления против изповеданията“), финансовите разпоредби относно формирането на бюджетите и разходването на средствата на религиозните общности и финансовият контрол върху тях от страна на държавните финансови органи и отделни постановления на МС. Към последния тип нормативни актове е и постановлението на МС, даващо монополното право на БПЦ да произвежда предмети за култова употреба – икони, свещи и др. Цялостното законодателство визира статут, отделящ Църквата от държавата и предоставящ ѝ възможности да живее и да се развива съобразно своите норми и правила. Това не я превръща по никакъв начин в държава в държавата. В случай на нарушаване на установените от тоталитарната държава закони, обществен ред и правила за добри нрави председателят по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове (БПЦРК) предлага на ръководството на съответното изповедание да отстрани временно или за постоянно провинилия се служител, а при отказ – сам го отстранява по административен ред. Нещо повече, чрез чл. 10 от Закона за изповеданията държавата сама изисква определени качества от кандидата за свещенослужител – да е български гражданин, честен и благонадежден, нелишен от права с влязла в законна сила присъда и др. Създаденият от тоталитарната държава правен ред на равенство между вярващи и невярващи и между вярващите от различните изповедания и изключването на изповедание със статут на официална религия, т.е. предоставянето на еднакви възможности на всички изповедания у нас за извършване на религиозна дейност, е плод не само на засилената кампания от Запад срещу политиката на страната ни по религиозните въпроси. Сред най-значимите причини са поредната вълна на либерализиране на обществения живот и на отварянето, в известен смисъл, на българската култура за света.

Нови тенденции в живота и просветната дейност на Църквата

Новите тенденции в живота и дейността на Църквата са повлияни от намаляващото влияние на идеите на БКП върху част от населението и крехките неформални прояви на идеен плурализъм в отделните сфери на обществото.

Сред тези тенденции са:

- намаленият страх относно посещението на църквите;
- увеличеното купуване на кръстчета, икони и църковни амулети;
- нарастването на броя на църковните бракове и кръщенета след извършването на гражданския ритуал;
- увеличаването на броя на замонашилите се младежи и девойки (Мигев, 2006: 461);
- прилагането на нови форми за активизиране на религиозния живот и привличане на вярващите: реставриране на стари и западнали църкви и манастири, показване на нарасналия и патриотичен характер на Църквата и духовенството в националноосвободителното движение и др.⁵⁾

В контекста на тези тенденции християнската просвета у нас придобива няколко основни характеристики.

Първата от тях е развитие на възпитателната дейност на Църквата сред вярващите и населението в духа на утвърждаване на ценностите на мирното съвместно съществуване. Една от тези ценности е подкрепата „с всички сили на миротворната работа, която се дава от освободителните движения в Третия свят, тъй като „без това не може да има сигурен мир“. Това е кредото на „младите християни и ръководители на християнската младеж от Азия, Африка, Европа и Северна Америка, принадлежащи на разни изповедания и църкви“, заявено в Комюникето от учредителната сесия на младежката комисия при Християнската миротворна конференция (ХМК) в София от 3 до 5 април 1973 г.⁶⁾ Българското участие в заседания на тази миротворна международна структура става традиция. Само за 1973 г. представители на българското християнско вероизповедание регистрират според архивните материали пет участия⁷⁾. Две години по-късно (10–14. 04.1975 г.) София е домакин на ХМК, чиито заседания се провеждат в аулата на Духовната академия в присъствието на 60 делегати от 24 страни и се отразяват от в. „Отечествен фронт“, в. „Земеделско знаме“ и в. „Вечерни новини“⁸⁾. Пак през 1975 г. (15–22.09) трима наши представители – Старозагорският митрополит Панкратий, проф. Тодор Събев и асистент Антони Хубанчев участват в работата на ХМК в град Шиофок, Унгария⁹⁾.

Сред ценностите на мирното съвместно съществуване е и „новата обществена диакония на Църквата за хуманното дело на миротворството и социалната правда“. Тя се отразява на многобройните форуми на ХМК още през 1973 г. и разпространява и популяризира в църковната преса чрез теоретични статии с икуменическо-миротворна проблематика¹⁰⁾. Форумите засягат различни аспекти на миротворното и социалното дело:

- Бенгалорската конференция в Индия, в която българското участие е представено от проф. Т. Събев, насочва християните към „актуалните въпроси, вълнуващи цялото човечество: мир, социална правда, спасение на човека от глада, болестите и мизерията, ликвидирането на расовата дискриминация, колониалното господство и империалистическата експлоатация, подпомагане на развиващите се страни;

– Пражката християнска миротворна конференция в Чехословакия от 10.02.1973 г. с български участник Антони Хубанчев разисква проблемите на антирасизма и европейската сигурност;

– Московската конференция от 20–24.03.1973 г. преминава в духа на подкрепата на борещите се Виетнам и африкански народи. На нея БПЦ е представена от Старозагорския митрополит Панкратий и Антони Хубанчев;

– Западно-берлинската християнска миротворна конференция от 5–9.04.1973 г. безрезервно застава на антирасистки позиции. Там Българската църква е представена от архимандрит Дометиан.

За утвърждаването и развитието на икуменическо-миротворната проблематика като съдържателно направление във възпитателната дейност на Църквата съдействат няколко основни фактора.

От съществено значение сред тях е развитието на църковното законодателство. През 1978 г. църковното ръководство приема Правилник за дейността на отдела при Св. Синод за икуменическо-миротворна дейност и междудържавните връзки на БПЦ⁽¹¹⁾. В него се утвърждават както структурата на преименуваната досегашна Икуменическа комисия в Отдел за икуменическо-миротворна дейност и междущърковни връзки на БПЦ с нейните три нива (председател архиепией – член на намаления състав на Св. Синод, постоянни членове, сътрудници и консултанти – опитни специалисти в различни области на богословската наука и в църковно-обществената дейност), така и компетенциите на отдела. Приоритетни сред тях са неговите координиращи функции с комисиите при Св. Синод с цел „успешно осъществяване на църковно-просветната дейност, свързана често с актуалните, икуменическо-миротворни задачи“, контент-анализът на „нашата и чуждестранната богословска литература и на по-важните периодически издания със статии по богословско-икуменически и християнско-миротворни въпроси“, съдействието му „за укрепване на връзките на БПЦ със сестрите православни църкви и инославни църкви и изповедания, с християнски организации, икуменически центрове, институти“ и др.⁽¹²⁾ Правилникът определя членовете на икуменическо-миротворния отдел, сред които са Сливенският митрополит Никодим (почетен председател), Старозагорският митрополит Панкратий (председател), архимандрит Дометиан (главен секретар на Св. Синод) и проф. д-р Илия Цоневски. По този начин Правилникът увеличава възможностите за координиране, съгласуване, разгръщане и целенасочено ориентиране на религиозната просвета в сферата на миротворството и мирното съвместно съществуване.

Друг съществен фактор е държавното съдействие за развитие на икуменическо-миротворното дело, изразено в две посоки: от една страна, в „редовно отпусканата държавна субсидия“ на Св. Синод за финансовите му нужди, свързани с ежегодно нарастващите междущърковни връзки, с изпращането на църковни мисии и на лица за участие в конференции, симпозиуми, с увеличените годишни вноски към Световния съвет на църквите (ССЦ) и Християнската мирна конференция (ХМК)⁽¹³⁾; от

друга страна, в държавната подкрепа за развитието на междуцърковните контакти. С цел недопускане на грешки и увлечения от държавното ръководство в тази посока и в изпълнение на решенията на Февруарския пленум на ЦК на БКП от 1974 г. Комитетът по въпросите на Българската православна църква и религиозните култове само за 1976 г. е домакин на три двустранни срещи за обмяна на опит:

- с делегация по църковните въпроси при Министерския съвет на Чехословашката социалистическа република (април, 1976 г.);

- с делегация по църковните въпроси при Министерския съвет на Полската народна република (май, 1976 г.);

- с делегация от Съвета по работите на религиите в СССР – през юни, 1976 г.¹⁴⁾

Църковното законодателство и държавната подкрепа на икуменическо-миротворната дейност на Църквата имат за резултат възходяща тенденция в развитието на тази дейност от края на 70-те и 80-те години на XX век. Проявленията на тенденцията са в непрекъснатото обогатяване на инициативите, отразени както следва:

Първо, в ежегодно планираните икуменическо-миротворни и междуцърковни мероприятия на БПЦ. Така например само в плана за 1978 г. са залегнали 8 крупни инициативи, сред които са: посещения на наши църковни делегации в СССР, Мюнхен, Мексико, Унгария, САЩ и Канада; участие в международни комисии и сесии, в диалози със Старокатолическата църква в Англия и ФРГ, в заседания на църквите от социалистическите страни; участие в Петия всерхристиянски миротворен конгрес в Прага (22–28.06.1978); гостуване на студенти от висшите духовни училища на Руската православна църква за участие в научен симпозиум по случай 100-годишнината от Освобождението на България; гостуване на делегации на Йерусалимската патриаршия и на Кипърската православна църква във връзка с тържеството по-случай навършването на 25 години от възстановяването на Българската патриаршия (25.05.1978 г.) и др.¹⁵⁾

Второ, в ежегодните отчети, доклади и справки за икуменическо-миротворната дейност на БПЦ. Годишният доклад за 1979 г. съдържа три участия на БПЦ в сесии съответно на ССЦ в Ямайка (1–11.01.1979 г.), на Международния секретариат на ХМК в Будапеща (21–25.01.1979 г.), на ХМК в Хелзинки (6–8.03.1979 г.), а така също и Декларации на Св. Синод и на свещенически конференции в страната до Генералния секретар на ООН, ССЦ, КЕЦ (Конференция на европейските църкви), ХМК и др., поддържащи мира, разведряването, „ликвидирането на расовата дискриминация, апартейда, опазване на природата и целесъобразно използване на нейните ресурси“¹⁶⁾. В тези архивни документи се обособяват основните направления в борбата за защита на мира:

- участие и „отстояване на прогресивни позиции“ в „западните международни религиозни организации – ССЦ и КЕЦ“. БПЦ е член на КЕЦ от 1975 г., а през 1984 е домакин на международната среща под нейна егида по въпросите на правата на човека¹⁷⁾;

– участие в религиозни организации, създадени от църквите в социалистически страни – Християнската миротворна конференция, Берлинската конференция на европейските католици и др.;

– участие в двустранни и многостранни религиозни конференции, съвещания, срещи, в делегации на „международни форуми за мирно сътрудничество между народите“¹⁸⁾;

– вътрешни прояви, изразени чрез самостоятелни или съвместни форми на миротворна дейност на религиозните организации в страната (с Националния комитет за защита на мира, Националния комитет за европейска сигурност и сътрудничество и др.) – събрания, конференции, декларации, заявления, статии, интервюта, по-голямата част от които периодично и пълно се отразяват в печатните издания на БПЦ¹⁹⁾.

Изобилието на факти, данни, архивни материали и документи в тази насока само потвърждава емпирично тезата, че доминираща тенденция в духовната просвета и възпитание през изследвания период е икуменическо-миротворната.

Втората характеристика на християнската просвета за изследвания период е свързана с активизиране на неговия народностен и патриотичен дух чрез открояване както на ролята на Църквата в националноосвободителното движение, така и на духовенството и българските манастири през вековете за съхраняване на българското етническо самосъзнание. Тази характерна черта се проявява в разнообразни форми, сред които са:

– заснемане на филми и издаване на диапозитиви с подобна тематична насоченост. Така например по предложение на Св. Синод от екип на София-прес и с автор режисьор Александър Обрешков е заснет филмът „Българските манастири“ (1976) и са издадени три диапозитивни теми с по петхиляден тираж (1984): „Св. Александър Невски“ – стенописи“, „Св. Александър Невски“ – интериор“ и „Св. Александър Невски“²⁰⁾;

– издаване на юбилейни сборници и житийна литература, сред които са: „Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината от Априлското въстание“ (1976), „Жития на български светци“ (1979) – в трихиляден тираж, „Априлското въстание и БПЦ“ (1978) – в трихиляден тираж, „Вечна признателност на братята освободители“ (1979) – в двехиляден тираж, и др.²¹⁾;

– разгърнато честване на юбилей на български светци. 1100-годишнината от рождението на Св. Иван Рилски се отбелязва на 17–19.10.1976 г. с тържествени служби в Рилския манастир, ставропигиалните манастири и по епархии, със съвместна научна сесия на Духовната академия и Църковноисторическия архивен институт (17.10.1976 г.), със свещенически конференции и форуми при църковните братства, с патриаршеско и синодално послание и специални броеве на църковния печат²²⁾. Заслугите на Кирил Философ за българската писменост и култура и въобще за славянството се изтъкват по време на Кирило-Методиевите тържества в Рим (23–25.05.1979 г.), на които в присъствието на българската делегация, начело със Старозагорския митрополит Панкратий,

монсеньор Алджие Матола говори за българския произход на братята Кирил и Методий²³⁾. На 1100-годишнината от смъртта на Св. Методий се посвещава проведената научна конференция в София през 1985 г.²⁴⁾;

– участие в международни форуми, посветени на църковното и културно-историческото развитие, сред които е и Хайделбергският от 1972 г. На него се изнасят четири доклада на историческа проблематика: „Българското възраждане и църковно-националните борби през XIX век“ и „Образът на Св. Иван Рилски и историческата роля на Рилския манастир“ от Драговитийския епископ Йоан, „Структурата на българската святост“ от проф. Иван Г. Панчовски и „Чиста и нечиста изповед в българските стенописи от XVIII и XIX век“ от проф. Васил Захариев²⁵⁾;

– организиране на международни симпозиуми у нас, сред които е и посветеният на 1140-годишнината от рождението на Св. Наум Охридски, проведен в Духовната академия на 25–26.11.1980 г. с участието на български и руски богослови²⁶⁾. С широко международно участие е симпозиумът на тема „Роля и значение на делото на св. св. Кирил и Методий“, състоял се на 20–26.03.1985 г. в София. Шестдесет видни чуждестранни учени от 22 страни (СССР – 5, ЧССР – 8, УНР – 6, ПНР – 4, ГДР – 3, ФРГ – 2, САЩ – 6, Израел – 2, Гърция – 3, Италия – 3, Австрия – 2, Испания – 2, Индия – 1, и т.н.) изнасят 50 доклада, сред които са и тези на акад. Хам (Австрия), проф. Литаврин (СССР), проф. Паулик (ЧССР) и др. Дръзки научни хипотези, включително и от общоисторически характер, изказват:

– израелският учен проф. Албауер, предоставените от когото „ценна книжина, извори и документи за живота на Кирил и Методий са ключ към нови научни разкрития“;

– гостът от ФРГ Петер Щрайнер, който в доклада си „Гръцкият език и Кирило-Методиевата писменост в българската държава“ подкрепя с доказателства от гръцки ръкописи от IX в. тезата си, че кирилицата е възникнала в България много по-рано от глаголицата;

– белгийският учен Пол Девое, „представил латински източници за живота и делото на двамата братя“²⁷⁾.

Формите, чрез които се реализира родолюбивият и народностен характер на християнското образование и възпитание, черпещ патос предимно от историческото ни минало, са пряко свързани с тези, посредством които се осъществява третата характеристика на религиозната просвета – възпитание в правилата, каноните и символите на вярата, осъществявани по време на проповеди, религиозни служби, венчавки, кръщенета, църковноиздателска дейност и др. Това е и най-същностната иманентна черта на духовната просвета, неизменно съпътстваща я в различните периоди от нейното развитие, тъй като е свързана с основната религиозна функция и предназначение на църковната институция.

Все по-ясно изразеното проявление на тази характеристика става възможно през 70-те и 80-те години, когато благодарение на възстановения патриаршески статут на БПЦ и на регулираните й отношения с държавата, на особено активната ѝ меж-

дународна дейност и издигнат международен престиж започва постепенно да нараства влиянието ѝ сред българското население. Възстановяването на позициите на Църквата вътре в страната има за еквивалент постоянната тенденция на постепенно увеличаване на посещаемостта на църковните служби със засилено участие на младите български граждани в тях, особено през 80-те години, нарастване на броя на църковните бракове и кръщенета, активизиране на църковноиздателската дейност и др. В „Тезисната преработка на предложение до ЦК на БКП за приемане на решение за нов подход и нови форми на борба за преодоляване на религиозните отживелици в нашата страна“ от 1980 г. се прави обобщението, че още по-масово са посещавани религиозните служби около тазгодишните коледни и новогодишни празници от най-различни хора, от най-различна възраст: „...като започнем от невръстните бебета, донесени за църковна кръщавка, продължим със старците, младежите и девоичките, та свършим с грохналите старци и старици“. В документа се констатира, че „масовото посещение на всички църковни служби през тези празнични дни от десетки хиляди богомолци доказва за лишен път, че нашата антирелигиозна пропаганда изостава далеч назад от църковнорелигиозната пропаганда“⁽²⁸⁾. Изводът се допълва и от динамиката на кръщенетата и венчавките (Таблица 1).

Таблица 1. Структура на извършените ритуали по епархии и в ставропигиалните манастири²⁹⁾

Софийска епархия	12 999 кръщенета	1764 венчавки
Видинска епархия	2507 кръщенета	52 венчавки
Врачанска епархия	2343 кръщенета	48 венчавки
Доростолска и Червенска	3401 кръщенета	29 венчавки
Ловчанска епархия	1361 кръщенета	12 венчавки
Неврокопска епархия	4188 кръщенета	594 венчавки
Пловдивска епархия	8655 кръщенета	452 венчавки
Сливенска епархия	3688 кръщенета	61 венчавки
Варненска и Преславска	5306 кръщенета	79 венчавки
Старозагорска епархия	2918 кръщенета	54 венчавки
Великотърновска епархия	3309 кръщенета	82 венчавки
Бачковски манастир	2930 кръщенета	70 венчавки
Рилски манастир	1670 кръщенета	– венчавки
Троянски манастир	333 кръщенета	23 венчавки

Това разпределение на извършените ритуали по региони очертава три насоки. С най-висок относителен дял са кръщенетата, осъществени в трите най-големи епархии – Софийската (23%), Пловдивската (16%) и Варненско-Преславската (10%), подредени според големината им, а с най-нисък – в Ловчанската (2%), която е и с най-малък относителен дял на венчавките (0,4%). Сключените църковни бракове

са най-много в Софийска епархия (53%), следвани от Неврокопска (18%) и Пловдивска (14%). Скалата на реализираните ритуали в ставропигиалните манастири е подредена във възходяща градация, съобразно близостта им до големи населени места, а отсъствието на венчавки в Рилската света обител е свързано с традицията, че където се съхраняват свети мощи, не се извършва църковно бракосъчетаване³⁰.

Тези емпирични данни, изведени от архивите, влизат в известно противоречие с част от данните от проведеното социологическо изследване от БАН. Според последното относителният дял на православновярващите през 1962 г. е 26,72 % от пълнолетното население в България, срещу 23,17 % през 1967 г. Низходящата тенденция, емпирично представена в годините на стагнацията (1953–1955) и която започва да се откроява след приемането на Димитровската конституция (4.12.1947 г.), и особено след влизане в сила на Закона за изповеданията (1949), действително продължава до края на 60-те години на миналия век (Цонева, 2012: 95–99; Калинова & Баева, 2010: 30; Станоев, 1992: 141). Вече посочените причини, в единство с документалните факти и емпиричните данни от архивите, дават основание да се твърди, че през 70-те и 80-те години бавно и постепенно Църквата започва да възвръща своите позиции сред българските граждани. Ето защо обявеното от БАН число – 25 % вярващо население в България през 70-те и 80-те години, включващо православни, католици, протестанти, армено-грегорианци, юдаисти и мюсюлмани, може да се подложи на съмнение (публикуваните вярващи иноверци през 1962 г. са 6,46 %). Лекият отлив от квотата на вярващите православни би могъл да се обясни както с характера на проучването – пълно през 1962 г. срещу частично през 1967 и 70-те и 80-те години, така и с „доловането от редица религиоведи“ явление, което те определят с „понятието „скрита религиозност“, т.е. вярващият се стреми да не изразява открито своята религиозност“ (Станоев, 1992: 140–141).

Разглежданата трета характеристика на християнското образование и възпитание през изследвания период се свързва още и с църковноиздателската дейност. За духовната просвета и нравственото възпитание у нас съдейства и организираното от Св. Синод издаване на печатни органи, сред които са в. „Църковен вестник“ и сп. „Духовна култура“, както и на религиозна литература³¹). През трите последователни години 1977, 1978 и 1979 г. броят на издадените информационни единици варира между 6 и 7. Тиражът на Годишника на Духовната академия се запазва през годините на 700 броя. За разлика от 1977 г., когато се отпечатва XXIII том, през следващата календарна година се публикуват едновременно двата следващи тома на Годишника – XXIV и XXV, без това да се отразява върху тиража им. Издадените книги са с религиозно, нравствено и църковноисторическо съдържание. Към първите две съдържателни направления се отнасят „Сборник проповеди“, т. II на митрополит Софроний (1977 г. – 2500 броя), „Тълкуване на 12-те пророци“ на Сл. Вълчанов (1977 г. – 1500 броя), „Синаксар“ в превод от епископ Николай (1977 г. – 2000 броя), „Християнска любов към ближните“ на проф. Панчовски (1977 г. – 2000 броя), „Молитвеник“ (1978 г. – 10 000 броя), „По благословения друм на мира, единството и любовта“ (1978 г. –

2000 броя), „Православие, християнско единство и миротворство“ – част I и II (1979 – 1500 броя), „Типик или църковен устав“ на митрополит Никодим (1979 г. – 3000 броя), „Тълкуване на книгата на пророк Иезекиил“ на проф. Шиваров (1979 г. – 1500 броя), „Църквата на Св. Серафим в София“ на Д. Колев (1979 г. – 1500 броя), и т. н.³²⁾. През 1979 г. Държавно издателство „Септември“ отпечатва 304 000 книжни икони на „Иисус Христос с книга“, „Св. Богородица Достойно ест“, „Св. Климент Охридски“ и др. Изключителен успех в това направление бележи повторното издаване на Библията през 1982 г. в по-нов и съвременен превод, чийто тираж възлиза на 27 000 броя. Това събитие се случва 57 години след първото синодално издание на цялата Библия в петдесетхиляден тираж през 1925 г. Периодичният църковен печат продължава своята духовновъзпитателна и просветна функция чрез рубриките „Образование и възпитание“, „Морал“, „История“ и т.н. в духа на символите и правилата на вярата, на свещената и църковната история. За целта на страниците на в. „Църковен вестник“ периодично се отразяват чествания на юбилеи на храмове като например 150-годишнината от осветяването на централния храм в Светата Троянска обител „Успение Богородично“, 120-годишнината от построяването на параклиса „Св. св. Кирил и Методий“ (1985), проповеди по случай важни християнски празници, сред които е Въведение Богородично, честван и като ден на християнското семейство³³⁾ (Станоев, 1992: 5). Вестникът отразява как по установена вече традиция празникът се отбелязва с „подобавашо тържество“, с беседа на тема „Жената – извор на живот и вдъхновение“, изнесена от доц. Тотю Коев от Духовната академия, с духовен концерт и рецитал, на който присъства и патриарх Максим (21.11.1975 г.). С просветно-възпитателна насоченост са и проповедите по повод големите християнски празници, публикациите относно традиционния Панаир на книгата, на който Синодално издателство презентира литература с „църковноисторическо, научно-богословско и литургическо съдържание“, както и Патриаршеските и Синодални послания по-случай бележити дати от Православния календар³⁴⁾.

В ранг-листата на изведените характеристики на образователно-възпитателната дейност на Църквата безспорен приоритет имат ценностите на икуменическо-миротворното ѝ дело, разгърнато в международен и национален план, включително и на страниците на периодичния печат. И органът на БПЦ за религиозна и църковно-обществена просвета с акцент откликва на миротворните изяви на християнската ни младеж, религиозни организации и църковен клир. Широко се отразява участието ни в деветата асамблея на Конференцията на европейските църкви (КЕЦ)³⁵⁾ с различни секции – „Богослужение“, „Библейски размисли“ и др., в Световната конференция в Москва (6–10.06.1977 г.) на тема „Религиозните дейци за траен мир, разоръжаване и справедливи отношения между народите“, в Четвъртия всехристиянски конгрес за мир в Прага (30.09.–03.10.1971 г.), в Сесията на младежката комисия при Християнската мирна конференция (София, май 1971), на който „младежки миротворен форум присъстват 33 представители от 19 страни“ и т. н.³⁶⁾. Активен книжовен обмен тече между Духовната академия „Св. Климент Охридски“ – София, и чуждестранни

богословски институти. Така например Богословският институт при Хумболтовия университет в Берлин с писмо от 29.01.1963 г. изявява желание и молба да му се изпращат Годишникът на Духовната академия и сп. „Духовна култура“. В отговор Академическият съвет се обръща с молба към Св. Синод да се изпращат безвъзмездно Годишникът и списанието на споменатия институт в Берлин, която е удовлетворена с писмо на Синодалното издателство от 16.03. същата година³⁷⁾.

Многобройни са факторите, съдействащи или ограничаващи развитието на религиозната просвета и възпитание – степента на подготвеност на духовните лица, църковното строителство, материалните възможности на Църквата, отношението на държавната власт към нея и др. От съществено значение сред тях са ограниченията и трудностите, създавани от местните органи на държавната власт, въпреки действащото законодателство, гарантиращо нормалните отношения между държавата и Църквата. Нарушенията на нормативните актове по въпросите на религията и на изповеданията през 70-те години касаят предимно чл. 2 от Инструкцията за прилагане на тези актове, т.е. „свободното участие на гражданите в избраната от тях религиозна общност, в рамките на която те извършват религиозна дейност и задоволяват религиозните си потребности“³⁸⁾. По повод злоупотребата с религиозните свободи в Пловдивска, Ловчанска, Видинска, Варненско-Преславска, Доростоло-Червенска и други митрополии Св. Синод започва преписка с Комитета по въпросите на БПЦРК при МВНР. В преписката се конкретизират обстоятелствата и субектите нарушители, като последните, с малки изключения, са органите на местната власт и управление³⁹⁾. По вина на председателя на Селсъвета и на районния началник на милицията в с. Долни Богров, Софийско, през 1973 г. е забранена обиколката на храма вечерта на Пасха⁴⁰⁾. Безредия по време на служби в софийските храмове „Св. Пророк Илия“ в Княжево и „Св. Неделя“ с. г., макар и за кратко, създават младежки групи. Подобни смущения са налице на 17.07.1974 г., когато по време на храмовия празник на манастира „Св. Марина“ в с. Каран Върбовка, Русенско, органите на местната власт прибегват до насилие, поставяйки охрана на всички пътища и полски пътеки, водещи до Светата обител. Целта е възпрепятстване и недопускане в района на манастира и храма на „прихождащи богомолци поклонници и посетители от близки и далечни краища с автобуси, автомобили, пеш или с други превозни средства“. С писмо № 1045 от същата година Доростоло-Червенският митрополит „донася, че в последните години местните власти препятстват спокойното и нормално празнуване на храмовия празник на манастирския храм „Св. Марина“, с. Каран Върбовка, Русенско“⁴¹⁾.

За нарушения от друго естество сигнализират на 28.09.1973 г. с подписите си 500-те души, жители на Хасково, чиято молба е „при нужда свещениците да имат свободен достъп до домовете“ им, тъй като според съществуващата забрана те нямат право „да извършват там желаните религиозни треби и тайнства“⁴²⁾.

Кореспондентската форма за сигнализиране на ограничения от местните власти при изпълнение на религиозните ритуали използват свещениците от Пловдивска митрополия, София-град и др. Енорийският свещеник Величко Апостолов при

храм „Св. св. ап. Петър и Павел“ – София, в преписка от 20.04.1973 г. между него, от една страна, и Св. Синод и Комитета по въпросите на БПЦРК, от друга, заявява за „забраната на III районно управление на МВР на литийните шествия и допускането на служби и чествания на Великденските празници само в храма“⁴³⁾.

Тази форма на общуване чрез преписки достига своята кулминационна точка в писмото на председателя на Комитета по въпросите на БПЦРК от 05.02.1974 г. до Първия секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет Тодор Живков. В него се обобщават произволните действия на органите на местната власт, свързани със забраната на „ремонти на църквите и другите култови сгради, на свещениците да извършват религиозни обреди по домовете на вярващите“, както и с уволненията „от работа на граждани за това, че са вярващи“, с осуетяването на „посещения в църквите чрез специални акции по време на големи празници“⁴⁴⁾. Същевременно в обръщението към Т. Живков се акцентира още и върху заявената в двете официални писма до Комитета по въпросите на БПЦРК тревога на патриарх Максим и Св. Синод относно ограничаването на религиозните права и свободи на българските граждани.

Обобщено, този фактор с отрицателен знак, възпрепятстващ свободното осъществяване на религиозната просвета в рамките на съществуващия законен ред, върви ръка за ръка с другите три фактора – кадровото обезпечаване на Църквата, нейното строителство и финансови възможности.

През изследвания период се наблюдава изразена тенденция, противоположна на развитието на богословската наука у нас и в православния свят, към намаляване на духовните лица, която е и с различна динамика при свещеническия и монашеския институт. Статистиката на XX век показва нарастване на броя на свещениците в периода от 1905 до 1938 г. В продължение на 33 години те са се увеличили с 25 %, като темпът на нарастване е постепенен – от 1992-ма свещеници през 1905 г. те възлизат на 2217 през междинната 1924 г., т.е. нарастват с 11 %, за да достигнат 2486 през 1938 г. Образователният ценз на свещеническия институт също бележи възходяща тенденция. Броят на висшите от 2-ма в базовата година нараства на 27 в междинната за сравнение година и достига до 114 през 1938 г., т.е. растежът им е 57 пъти (Станоев, 1992: 132). С обратен знак е тенденцията в периода от 1938 до 1985 г., когато броят на свещениците в България намалява със 786 човека, съставляващи около 31 %. Процесът също е с постепенен характер. Ако в базовата година православните свещеници са 2486, в междинните 1946, 1955 и 1971 г. – съответно 2722, 2200 и 1878, то през 1985 г. те вече са 1700 души⁴⁵⁾. Частичното нарастване на свещеническия институт с 236 души е обяснимо в първите години на народната демокрация, когато пада схизмата (1945). Религиозната просвета бележи един от екстремумите си и държавната власт се въздържа от рестриктивни мерки спрямо вероизповеданията поради неуреденото международно положение на страната ни. Най-силно броят им намалява в годините на т.нар. живковизъм, когато само за 16 години

(1955–1971) числеността им спада с 322 души, въпреки динамиката на демографските процеси у нас (Таблица 2).

Таблица 2. Развитие на свещеническия институт в България през периода 1905–1985 г.

Година	Свещеници
1905	1992
1924	2217
1938	2486
1946	2722
1955	2200
1971	1878
1985	1700

За разлика от свещеническия институт монашеският в продължение на близо сто години показва трайна тенденция към непрекъснато и постепенно намаляване (Таблица 3).

Таблица 3. Развитие на монашеския институт в България през периода 1890–1985 г.

Година	Общ брой	Монаси	Монахини
1890	530	184	346
1936	311	99	212
1981	310	130	180
1985	290	120	170
1992	265	105	160

Монасите през изследвания период намаляват с 43 %, монахините – с 34%, а монашеският институт като цяло – с 50 %⁴⁶⁾ (Станоев, 1992: 132, 142). Кадровото движение на Църквата е пряко свързано с редица фактори, един от които е институционализирането на православно богословско учение. Откритият през 1923 г. Богословски факултет при СДУ „Св. Климент Охридски“ продължава дейността си от 1951 г. като Духовна академия „Св. Климент Охридски“, подчинена на Св. Синод. 50-те и 60-те години на миналия век са белязани с резкия спад на броя на обучаемите в Семинарията и Академията, като в последната той достига 50–60 души. Новите процеси в живота и дейността на Църквата през 70-те и 80-те години включват покачване на броя обучаеми в православно богословие. През 70-те години в Духовната академия учат 100–120 младежи, а през втората половина на 80-те години – 200 в редовна и 60–70 в задочна форма на обучение. Като следствие броят на новоръкоположените свещеници расте, а с това и подмладяването на свещеническия ин-

ститут, въпреки продължаващото количествено намаляване на свещениците в България (Станоев, 1992: 131, 146–147).

Единствено църковното строителство бележи слаб ръст (Таблица 4). Манастирите от 90 през 1890 г., 101 през 1936 г. и 103 през 1946 г. нарастват на 120 през 1985 г., от които три са ставропигиални⁴⁷⁾ (Станоев, 1992: 135).

Таблица 4. Построени манастири през периода 1890–1985 г.

Година	Манастири
1890	90
1936	101
1946	103
1985	120

Увеличаването на броя на храмовете и параклисите, особено след Освобождението, е израз на желанието на осемдесетпроцентното ни православно население в условията на Третата българска държава свободно да реализира това строителство за религиозните си потребности, въпреки спекулативните процеси в българското общество и развитието на гражданската държава, разпространяването на рационализма, марксизма и атеизма сред интелигенцията, нерешения проблем за схизмата. Така храмовете и параклисите от 1882 през 1890 г. се увеличават с 1294 и през 1936 г. достигат 3176, а през 1971 г. наброяват 3541. В това число не се включват параклисите при манастирите, възлизащи през 1971 г. на 80⁴⁸⁾.

Таблица 5. Построени храмове и параклиси през периода 1890–1971 г.

Година	Храмове и параклиси
1890	1882
1936	3176
1971	3541

Бавният темп на растеж на броя на манастирите, храмовете и параклисите има своята причинна обусловеност. Сред доминиращите фактори са населението и демографските процеси, падането на схизмата (1945), а така също и финансовите възможности на църковната институция. За периода 1890–1936 г., т.е. за 46 години, храмовете и параклисите у нас се увеличават с 1294 (69 %), а за времето от 1936 до 1971 г. – с 365 (11 %). За последния период населението у нас бележи значителен ръст. Според преброяванията от 1934 до 1975 г. то е нараснало от 6 077 939 на 8 727 771, т.е. с 2 649 832 или с 43,5 %⁴⁹⁾. Същевременно финансовите възможности на църковната институция намаляват. Ако в бюджета на институцията за 1961 г. за строителство, ремонт, поддръжка на сгради и др. се изразходват 677 561 лв., то за 1962 и 1963 г. – съответно 610 808 лв. и 575 900 лв.⁵⁰⁾ Налице е тенденция на на-

маляване на държавната субсидия за Църквата, както и на собствените ѝ приходи. Ако за съставянето на „реален бюджет за 1965 г. е необходимо държавната субсидия да бъде предвидена в размер на 800 хил. лева“, то утвърдената такава за 1971 г. възлиза на 623 хил. лв.⁵¹⁾ Заедно с това „значително спада доходът от пласмента на календари, тъй като тиражът им е прекалено намален: за 1957 г. постъпилата сума е 205 560 лева, за 1963 г. – 62 550 лева“. „Непостоянни и съвсем незначителни са и постъпленията от продажби на другите църковномонополни предмети, понеже редици държавни и кооперативни предприятия и частни лица нарушават 11-о постановление на МС от 1954 г. и ги произвеждат“⁵²⁾.

Емпиричните архивни и статистически данни, показващи тенденции с различни знаци, налагат извода, че увеличаването на населението и религиозните му потребности и падането на схизмата, от една страна, законодателното и практическото редуциране на функциите на Църквата и намаляването на финансовите ѝ възможности, от друга, са взаимно погасяващи се фактори, имащи за резултат бавния темп на растеж на манастирите, храмовете и параклисите у нас. Но като цяло църковното строителство е положителна предпоставка за развитието на духовнопросветната дейност.

По различен начин стои въпросът с обезпечаването на кадрите, осъществяващи тази дейност. Трайно намалява количеството на свещениците в годините на тоталитарното развитие на страната ни, даже и в края на 80-те години, когато увеличеният брой новоръкоположени бележи процес на подмладяване на свещеническият институт. Голяма част от тях членуват в редиците на ОФ и народните читалища (1810 свещеници или 82 % и в двете структури през 1955 г.), в ТКЗС (717 души или 32,5 % през с.г.) и всички – в самостоятелни или съвместни форми с държавни и обществени организации за защита на мира. Същевременно през 1952 г. „около 20 свещеници членуват в БКП“. Такова положение липсва в СССР и в другите страни с народна демокрация. По мнението на Дирекцията на изповеданията „повечето от свещениците комунисти използват партийната си принадлежност за кариеристични домогвания и командаджийство спрямо безпартийните свещеници и архиереи, без да се съобразяват с общата насока на нашата църковна политика“, което „е не само неестествено, но и вредно“, поради което трябва „да се сложи край на това положение“⁵³⁾. Това членство на повечето свещеници в няколко структури извън религиозната организация увеличава тяхната ангажираност и се отразява върху възможността за осъществяване на духовнообразователна и възпитателна дейност. Членството е пряко свързано и с приоритетите на тази дейност – икуменическо-миротворна, църковноисторическа и др.

Изследваният период се характеризира с няколко ярко изразени тенденции, пряко свързани с передната вълна на либерализиране на обществения живот и в известен смисъл – с отварянето на културата ни за света:

– активизиране на духовнопросветната дейност чрез нови форми, сред които са църковноисторическото възпитание и образование, акцентиращо върху ролята на Църквата и духовенството в националноосвободителното движение, икуменичес-

ско-миротворното дело, възпитаващо в ценностите на мира и мирното съвместно съществуване, реставриране на стари и западнали църкви и манастири и др. Тези форми са в унисон с политиката на управляващата партия, насочена към подчертаване на националната ни самобитност, от една страна, и към траен външнополитически курс на разоръжаване и мирно съвместно съществуване, от друга, което обяснява до известна степен бюджетното им финансиране (редовно отпусканата държавна субсидия на Св. Синод за икуменическо-миротворни инициативи). И отново на повърхността изпъква познатото от годините на налагане на тоталитарната система у нас противоречие в поведението на управляващите – подкрепя на определени инициативи на Църквата и същеременно провеждане на целенасочена политика на отделянето ѝ от обществото, ограничаване на влиянието ѝ върху младото поколение, борба с религиозните отживелици, легална намеса в църковния живот, редуциране на духовната просвета като отживелица, която може да бъде преодоляна чрез атеистичновъзпитателна дейност (Цонева, 2012: 79; Методиев, 2010);

– възходящо и доминиращо развитие от края на 70-те и 80-те години на църковнопросветната дейност, свързана с богословско-икуменически и християнско-миротворни въпроси на национално и международно равнище, съпътствана от адекватно доразвито църковно законодателство и държавно съдействие. Високо научно равнище на международните форуми и симпозиуми, посветени на църковното и културно-историческо развитие със значимо българско участие;

– постепенно възстановяване през 70-те и 80-те години на позициите на Църквата сред българското население, имащо за еквивалент увеличената посещаемост на църковните служби със засилено участие на млади български граждани, нарастване на броя на църковните бракове и кръщенета и активизиране на църковноиздателската дейност – все разширяващи се възможности за възпитание и образование в правилата и символите на вярата, в нравствено-религиозните ценности.

Отстояваните от Църквата позиции в сферата на духовната просвета и възпитание в християнски норми на поведение се реализира в условията на борба с кампанияно осъществявания от управляващата партия атеизъм и отделни актове на държавните органи, свързани с ограничаване на религиозните права и свободи на българските граждани.

Зараждане на нови тенденции в религиозната просвета в условията на българското „преустройство“ – 1985–1989 г.

През втората половина на 80-те години България навлиза в етап на кризисно развитие. Неговите основни характеристики са:

- нарастване на външния дълг;
- енергийна недостатъчност и въвеждане на енергиен режим;
- намаляване на brutния вътрешен продукт с 3,4 % и 2 % спрямо съответно 60-те и 70-те години;
- тенденция към намаляване на раждаемостта;

– негативно отражение върху международния авторитет на България на събития, сред които са стартиралият в края на 1984 г. възродителен процес, целящ насилствената смяна на мюсюлманските имена на българските турци (850 хил. български граждани – 10 % от населението), обвинението за българско участие в атентата срещу папа Йоан Павел II и др.;

– поява на организирано недоволство от „живковизма“ в края на 80-те години, изразено в дисидентско движение.

Влошеното състояние на енергетиката и селското стопанство, икономическото изчерпване на тоталитарната система, демографските проблеми и нестабилният международен престиж на страната ни обективно предпоставят необходимостта от преустройство. Процесите на обновяване и демократизиране на системата намират израз и в дисидентските групи, появили се от началото на 1988 г. Първата сред тях е „Независимо дружество за защита правата на човека в България“, начело с Илия Минев. „С подобна съдба са и комитетът за защита на религиозните права, свободата на съвестта и религиозните ценности“, оглавен от Христофор Събев, както и независимият профсъюз „Подкрепа“ на д-р Константин Тренчев (Калинова & Баева, 2006: 236).

В новата ситуация Българската църква поема инициативи по посока към подготовка за някои по-радикални реформи, сред които са:

Първо, отказ от тоталитарната форма на „търпимост“ към религиите, съгласно която формално се декларирали религиозните права и свободи на личността, като същевременно е налице опит за тяхното ограничаване от страна на срасналите се партийни и държавни структури.

Второ, подкрепа на решението на Секретариата на ЦК на БКП от началото на 1988 г., според което формално декларираните, но не и конкретизирани в Конституцията от 1971 г. права и свободи на религиозните изповедания налагат създаването на адекватен закон за дейността им.

Трето, опити не само за законодателно, но и за реално освобождаване от всяка опека и идеологически ограничения на духовнопросветната дейност. Измеренията на практическата свобода при осъществяване на религиозното образование и възпитание са свързани с възможностите за свободно участие в религиозните обреди и празници и усвояване на християнското учение и християнските нравствени ценности, за увеличаване на тиража на Библията, религиозните книги, брошури и периодични издания, за възстановяване на Свещеническия съюз, Богословския факултет и Пловдивската семинария, за официалното празнуване на Великден и Коледа и др.

Всички тези инициативи, предприети в краткия, около четиригодишен период на „преустройство“ у нас, намират пълната си реализация след 10.11.1989 г. Възстановената и свободно осъществявана духовнопросветна дейност трасира нов исторически период, белязан от взаимно сътрудничество между Църква и държава в процеса на отприщване на духовната енергия на обществото.

Изводи и обобщения

Проучването на основните тенденции и принципи на просветна дейност на Българската църква през периода 1962–1989 г. налага два основни извода.

Първо, в етапа на т.нар. живковизъм, започнал от 1962 г. и продължил до 1989 г., се проявяват нови тенденции, пряко свързани с поредната вълна на либерализиране на обществения живот. Те са най-ярко изразени през 70-те и 80-те години на XX в. Сред тях са тенденциите на доминиращо развитие на свързаната с богословско-икуменическа и християнско-миротворна проблематика просвета, осъществявана на национални и международни форуми, симпозиуми и конференции, нарастване на посещаемостта на църковните служби и проповеди, увеличаване броя на църковните бракове и кръщенета, активизиране на църковноиздателската дейност и др. Тези тенденции са в пряка връзка с редица фактори, съдействащи или ограничаващи развитието на религиозната просвета и възпитание – степента на подготвеност на духовните лица, църковното строителство, материалните възможности на Църквата, отношението на държавната власт към нея и др. От съществено значение е и възстановеният през 1953 г. патриаршески статут на Църквата, който осем години след дарената ѝ пълна автокефалия в законодателен и канонически план разширява възможностите ѝ за засилване на нейната вътрешна самостоятелност и регулиране на отношенията ѝ с държавата. Откриват се перспективи за бавното и постепенно възстановяване на позициите ѝ в сферата на християнското образование и възпитание, характерни за периода от Освобождението до 1944 г., а в същото време – и за народнодемократичното развитие на страната (Калканджиева, 1997: 79, 92).

Второ, в условията на първите четири години на българското „преустройство“ се залагат основите на бъдещите радикални реформи. Те са свързани със създаване на условия, гарантиращи свободата на съвестта и вероизповеданието на гражданите, свободното осъществяване на християнското образование и възпитание у нас, трансформирането на официалната и протоколната толерантност на БПЦ към социалистическата държава, белязана с редица несъгласия спрямо политиката на властимащите, във взаимно сътрудничество с държавните и обществените структури на гражданското общество и т.н. „Преустройството“ е мостът към демократичния преход, когато потребността от духовното възвисяване на интелектуалната енергия ще стане необходимост на развитието.

БЕЛЕЖКИ

1. Конституция на НРБ – ДВ, 39, 18.05.1971.
2. Закон за изповеданията – ДВ, 120, 29.12.2002.
3. Справка относно религиозните организации и държавата – Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1500, л. 3.

4. Пак там, л. 5.
5. Пак там, л. 8.
6. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 12, а. е. 1028.
7. Пак там.
8. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 12, а. е. 1499.
9. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 12, а. е. 1500.
10. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 12, а. е. 1028.
11. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 461.
12. Пак там.
13. Пак там.
14. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 1.
15. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 234.
16. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 731, л. 1, 10, 12.
17. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1502, л. 4.
18. Пак там.
19. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1502, л. 9.
20. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 106; Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1123.
21. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 103; Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1502.
22. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 108.
23. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 731.
24. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1525.
25. Пак там.
26. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 20.
27. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1525.
28. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 30, л. 2.
29. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 13, а. е. 441.
30. По заповед на цар Петър (X в.) мощите на Иван Рилски са пренесени в град Средец (София), където този първи и най-велик български светец е бил канонизиран. През 1195 г., след освобождаването на България от византийско робство, цар Иван Асен I тържествено пренася мощите в столицата Търново. През 1469 г. монаси връщат мощите на светеца в основания от него Рилски манастир, където и до днес са предмет на преклонение.
31. Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 57.
32. Пак там.
33. Справка относно религиозните организации и държавата – Архив на МВнР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1500.
34. 1100-годишнината от покръстването на българския народ – 1965 г., 90-годишнината от Освобождението на България – 1968 г. и т. н.; Църковен

- вестник, 28, 01.11.1970, с. 1, 28, 29.
35. Структура, възникнала като орган за помирение между Изтока и Запада.
36. Църковен вестник, 20, 01.07.1977; Църковен вестник, 30–31, 21.11.1971; Църковен вестник, 4, 01.02.1972.
37. ЦДИА, ф. 549, оп. 3, а. е. 41, л. 43–45.
38. Инструкция за прилагане на нормативните актове по въпросите на религията и изповеданията – Архив на МВНР, ф. 10, оп. 13, а. е. 233 (а).
39. Архив на МВНР, ф. 10, оп. 12, а. е. 1205.
40. Пак там, л. 1.
41. Пак там, л. 61.
42. Пак там, л. 48.
43. Архив на МВНР, ф. 10, оп. 12, а. е. 994.
44. Архив на МВНР, ф. 10, оп. 12, а. е. 1250.
45. ЦДА, ф. 16, оп. 6, а. е. 3472, л. 89–102; Архив на МВНР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1501, л. 3; Архив на МВНР, ф. 8, оп. 9, а. е. 133, л. 5.
46. Архив на МВНР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1501, л. 2.
47. Архив на МВНР, ф. 8, оп. 9, а. е. 133, л. 15; Архив на МВНР, ф. 10, оп. 14, а. е. 1501, л. 3.
48. Архив на МВНР, ф. 10, оп. 12, а. е. 105, л. 1.
49. Статистически годишник на НРБ. ЦСУ при МС (1986), с. 27.
50. Архив на МВНР, ф. 23, оп. 10, а. е. 1306.
51. Пак там; Архив на МВНР, ф. 10, оп. 12, а. е. 385, л. 2.
52. Архив на МВНР, ф. 23, оп. 10, а. е. 1306.
53. Архив на МВНР, ф. 10, оп. 9, а. е. 692, л. 5.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитров, Хр. (1945). Просветните реформи и вероучението другаде и у нас. *Църковен вестник*, 47–49.
- Калинова, Е. & Баева, И. (2006). *Българските преходи 1939–2005*. С.
- Калинова, Е. & Баева, И. (2010). *Българските преходи 1939–2010*. С.
- Калканджиева, Д. (1997). *БПЦ и държавата 1944–1953*. Албатрос.
- Калканджиева, Д. (2002). *БПЦ и „народната демокрация“*. Силистра.
- Методиев, М. (2010). *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава (1944–1989 г.)*. С.
- Мигев, В. (2006). Някои аспекти на отношенията на БПЦ и... В: *Сб. по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия*. С.
- Станоев, Б. (1992). *Православието и България*. С.
- Цонева, П. (2012). *Просветната дейност на Българската църква 1870–1989*. С.

EDUCATIVE ACTIVITIES OF THE BULGARIAN CHURCH (1962-1989)

Abstract. The study represents in many layers historical and pedagogical analysis and generalization of the educative activities of the Bulgarian Orthodox Church throughout the period of the so-called „Jivkovism“ – Jivkov’s regime (1962-1989) during the after-war history of our country and the projections of these activities on the Bulgarian educational tradition. The study explores tendencies in the educative activities of the Church affected by the reducing influence of the Bulgarian Communist Party (BCP) on part of the population and also by the poor, informal acts of ideological pluralism, as well as it explores the arousing new guidelines in the religious education in the conditions of Bulgarian „transition“.

Sources of extreme and fundamental importance for the study are documents and materials from the Record Office of Bulgarian Ministry of Foreign Affairs and the Public Historical Record Office, state, school and church legislation dating back to the period of the study, church periodicals and reference books from National Statistics Institute, etc. Priority is established to cultural and historical, documentary, archivist’s, fact graphical, hermeneutics’ and other methods together with the systematic and structural and functional approach.

The period of the study - 1962-1989 - is not a homogeneous one. Specificity of the political and the economic and spiritual processes in the country necessitates an internal periodization. The structuring of the exposition gives an account of the common and the special in the educative activities of the Church during the stages. In this exposition the terms „Bulgarian Church“ and „the Church“ have been used instead of „Bulgarian Orthodox Church“ for the sake of brevity and convenience.

In the accomplished survey two conclusions have been drawn out. Firstly, among the new tendencies in the stage of the so-called „Jivkovism“ are: dominant development of the related with the theological education and Christian and peace-making problems education implemented at national and international forums; growing attendance at church services and sermons; growing number of church wedding and baptism, intensification of church publications, etc. These tendencies are directly linked to a number of factors that facilitate or restrict the development of the religious education – degrees of qualification of clergymen, constructions of churches, financial resources of the Church and government relations with the Church.

In the second place, in the conditions of Bulgarian „transition“, the foundations of a future radical reform are being laid down. They are tied together with the establishment of conditions that guarantee freedom of conscience and religion of citizens, free implementation of Christian education in the country, transformation of the official and record tolerance of the Bulgarian Orthodox Church towards the socialist state in mutual cooperation with the state and public bodies and the structures of the civic society.

Assoc. Prof. Penka Tsoneva, PhD

✉ Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia, Bulgaria
E-mail: penkazonewa@abv.bg